

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 2(22) сәуір-маусым 2020
ISSN 2710-3994

Бас редактор:
Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызыл мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусейтова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvy Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтмашұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:
Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:
Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:
Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:
Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:
Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиля Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНХ «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумекоев Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания) Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана»

Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожакметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:
Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:
Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

- Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)*
- Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)*
- Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)*
- Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)*
- Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)*
- Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)*
- Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)*
- Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)*
- Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)*
- Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)*
- Kozhirova Svetlana Bassieva – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)*
- Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)*
- Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)*
- Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)*
- Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)*
- Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)*
- Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)*
- Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)*
- Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)*
- Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)*
- Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)*
- Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)*
- Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)*

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzak Altynbek

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

ЛАТЫН ӘЛПБИЛІ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ТАРИХИ ТАҒЫЛЫМЫ: ШЕТТІЛДІК СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУЫ (1929-40 жж.)

Әміржанова Н.С.

Ф.ғ.к., А. Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты. Қазақстан, Алматы қ.

Аңдатпа. *Kipicne.* Елбасы Н. Назарбаев жұртшылыққа зор ой салған «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» атты бағдарламалық еңбегінде қоғам мүшелерінің екі қағидатты түсініп, байыбына барудың қажеттігін атап айтқан еді: «Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек». Қоғамда ерекше серпіліс, болашаққа деген зор сенім тудырған бұл бағдарламада қазіргі жаһандану заманындағы сыртқы өзгерістерді жақсы жағынан қабылдай отырып, ішкі руханият үшін айрықша мәнді ұлттық болмыс пен ұлттық ентәңбаны (кодты) сақтаудың дара жолының ең маңыздысы – қазақ әліпбиіне реформа жасау керектігі аталды. Осыған байланысты латын негізгі қазақ әліпбиі қабылданды. Жаңа әліпбиге негізделіп қазақ тілінің емле ережелері дайындалу үстінде. Осыған байланысты мақалада 1929-1940 жылдары қолданылған латын графикасына негізделген қазақ жазуы бойынша таңбаланған шеттілдік сөздердің орфографиясы сөз болады. 1929 жылғы латынға көшу процесінде орыс тілі арқылы енген сөздердің жазылу механизмі қарастырылып, сол жылдары қабылданған емле тарихы сарапталады. Латын графикасына негізделген шеттілдік сөздердің жазылуына байланысты шешілген теориялық негіздемелер анықталды.

Түйін сөздер: орыс тілі., ұлттық тіл, әліпби, емле, жазу, латын әліпбиі, тіл, жазба мәдениет

ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ: НАПИСАНИЕ ИНОЯЗЫЧНЫХ СЛОВ (1929-1940 гг.)

Амиржанова Н.С.

Кандидат филологических наук, Институт языкознания им. А. Байтұрсынова. г. Алматы, Казахстан.

Аннотация. *Введение.* Лидер нации Н.Назарбаев отметил своем программном статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» основные необходимые принципы: «Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода. Без этого модернизация превратится в пустой звук. Но это не значит консервацию всего в национальном самосознании – и того, что дает нам уверенность в будущем, и того, что ведет нас назад». Эти слова вызвала особый прорыв в обществе и огромное доверие в будущее. В статье была отмечена необходимость реформировать казахский алфавит. В переходе на латинскую письменность есть глубокая логика, в связи с этим был принят латинский казахский алфавит. На основе нового алфавита разрабатываются орфографические правила казахского языка. Рассматривается написание слов вошедший в эти года и изучается орфографическая история казахского языка.

Ключевые слова: алфавит, орфография, написание, латинский алфавит, язык, письменная культура, национальный язык, русский язык.

HISTORY OF KAZAKH WRITING BASED ON THE LATIN ALPHABET: THE WRITING OF FOREIGN WORDS (1929-1940s)

Amirzhanova N.S.

Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynov Institute of Linguistics. Almaty, Kazakhstan.

Abstract. *Introduction.* The Leader of the Nation N.A. Nazarbayev noted in his program article «Looking to the future: modernization of public consciousness» the main necessary principles: the First condition for a new type of modernization is the preservation of our own culture, our national code. Without this, modernization will become an empty sound. But this does not mean preserving everything in the national consciousness – both what gives us confidence in the future, and what leads us back. These words caused a special breakthrough in society and great confidence in the future. The article noted the need to reform the Kazakh alphabet. The transition to the Latin script has a deep logic, in this regard, the Latin Kazakh alphabet was adopted. Based on the new alphabet, spelling rules of the Kazakh language are being developed. The spelling of words included in these years is considered and the spelling history of the Kazakh language is studied.

Keywords: alphabet, spelling, spelling, Latin alphabet, language, written culture, national language, Russian language.

Кіріспе

Тіл – тек қана қарым-қатынас құралы ғана емес, мемлекетті, ұлтты танытушы негізгі әрі басты құндылықтардың бірі. Тіл қоғамда әсіресе өркениетті қоғамда ауызша және жазбаша екі формада қызмет етеді. Әдетте ұлттық тілдің жазба мәдениетінің қалыптасуы тарихы мен әр кезеңдегі даму деңгейлерін қарастыру, жазба тілдің әліпбиін, графикасын, орфографиясын қарастыру, осы аталған іргелі категориялардың қоғам талабына сай болуы мен қолдану үлгілерін зерттеу таза лингвистикалық аспектілермен қатар саясатпен, әлеуметтанумен, қоғамның жалпы мәдениетімен, ағарту білім беру мәселелерімен тікелей байланысты екені белгілі. Білгілі бір ұлт тілінің графикалық жүйесі жазудың ұлттық кезеңінде негізгі дыбыстарды (фонемаларды) белгілеуді арқау етеді. Негізгі дыбыстарды таңбалайтын графема арқылы жазу қалыптасады, сөйтіп жазудың да өзіндік жүйелі түрдегі таңбалану ерекшеліктері болады. Қазақ жазуы, кейбір жағдайлардағы ауытқуларды еске алмағанда, төте жазудан бастап негізінен басты дыбыстарды (фонемалардың негізгі дыбыстық түрлерін) белгілеу бағытын қағидат етіп ұстанғаны байқалады.

Қазіргі таңда қазақ орфографиясы нормасындағы динамизм жазу тәжірибесіндегі (практикасында) қарама-қайшылықтардың шешімін тауып, бір ретке келтіру мәселесін күн тәртібіне қойып отыр. Бұл жайт – қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай қоғамдағы қызметіне қатысты шешімін табуы тиіс қазақ тілтанымының өзекті мәселелерінің бірі. Бүгінгі таңдағы қазақ тілінің мәдени-әлеуметтік, ұлт тұтастырушылық және бірегейлендірушілік мәніне орай қазіргі қазақ жазуының қоғам дамуының талаптарына, заманауи лайықты болуы жалпы қазақстандықтар үшін маңызды елдік, мемлекеттік деңгейдегі проблемаға айналды. Осыған орай 1929-40 жылдардағы латын графикасына негізделген жазуының тарихи тағылымын ескеру, сол кезеңнің жазу тәжірибесіндегі пайдалы, ұтымды жақтарын, ізденістерін, қайшылықтарын, жазба тілдің даму деңгейіне оң және теріс әсер ететін тілдік емес (экстралингвистикалық) жайттарды анықтау, олардың шешімін табу сияқты мәселелер өзекті болып отыр.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалдары ретінде 1930-жылдары «Еңбекші қазақ», «Социалды Қазақстан», «Жаршы», «Халық мұғалімі» сияқты газет-журналдарда жарияланған мақалалар негізге алынды.

Тарихи-диахрондық талдау әдістері арқылы латын және кирил әліпбилер өзара салыстырылады. Жекелеген сөздердің орфографиясы бойынша талдау-жинақтау әдістері қолданылды. Тарихи хронологиялық топтастыру әдістері тұрғысынан әртүрлі көзқарастарға талдау жасалды.

Талдау

1930 жылдары тілімізде қарқынды қалыптаса бастаған оқу-ағарту, мәдениет, баспасөз салаларының тілі болды. Ғылым, қоғам дамуына байланысты түрлі салада терминдік атаулар, варваризмдер, жаңа мағына беретін сөздер етене кірді. Бұл кезде қазақ зиялы қауым өкілдері арасында кірме сөздерді қандай заңдылықтар бойынша жазамыз, қандай принципке негіздейміз деген күрделі мәселелер күн тәртібінен түскен емес. Кірме сөздерді халық тіліне икемдеу, қалыптастыру бағытында А. Байтұрсынұлы (Байтұрсынұлы, 1992), Х. Досмұхамедұлы (Досмұхамедұлы, 1998), Н. Төреқұлов (Төреқұлов, 2007), Т. Шонанұлы (Шонанұлы, 1927) сияқты қазақ зиялыларының орны ерекше болғандығын айту қажет. Алаш зиялыларының бастаған ісін М. Балақаев (Балақаев, 1987), І. Кеңесбаев (Кеңесбаев, 1954), Р. Сыздықова (Сыздықова, 1964), Ғ. Айдаров (Айдаров, 1986), Т. Құрышжанов (Құрышжанов, 2001), М. Томанов (Томанов, 1992), Т. Қордабаев (Қордабаев, 1975), Н. Оралбаева (Оралбаева, 1955), С. Хасанова (Хасанова, 2007) жалғастырып, С. Мырзабеков (Мырзабеков, 1999), Н. Уәлиев (Уәлиев, 2007), Ә. Жүнісбеков (Джунисбеков, 1987), Ш. Мәжітаева (Мәжітаева, 1999), Қ. Күдерінова (Күдерінова, 2006) т.б. ғалымдар кең ауқымдағы зерттеу еңбектерімен осы салаға сүбелі үлес қосып, сөздіктер құрастырып, қазақ тіл білімінің әдеби тілінің нормалау, кодификациялау негіздерін жасап келеді.

Зерттеу нәтижелері

А. Байтұрсынұлы кірме сөздер ана тілдің бар мүмкіндігін барынша пайдалануы тиіс және қазақ тілі жаңа ұғымды белгілеу үшін қажетті атау сөздерді алудан қашпау керек дейді. Осы мәселе жайында А. Байтұрсынұлы 1926 жылы Бакуде өткен Бүкілодақтық І Түркологиялық құрылтайда кірме сөздердің орфографиясын нақтылау – күн тәртібінің негізгі мәселесі ретінде қаралды. Конференцияда А. Байтұрсынұлы орыс тілінен енген және интернационалдық терминдердің жазылуына байланысты мынадай пікір айтады: «Общеупотребительные мировые термины могут приниматься, но с соответствующими природе казахского языка изменениями. Все неказахские слова, не согласующиеся с природой казахского языка, точно должны подтверждаться изменениям соответственно казахскому говору. Это значит, во-первых, что во всех неказахских словах, с чуждыми казахскому языку звуками, последние заменяются соответственно нужными звуками, во-вторых, суффиксы в неказахских словах заменяются казахскими, в третьих, двойные звуки принимаются в ординарном виде, в-четвертых, чуждые казахскому языку окончания должны измениться в пределах требуемого языком удобства произношения, например, *Оренбург – Орынбор, Самара – Самар, пуховой – бөкебай, покров – боқырау, Адамовский – Адамау* и т.п.». Сонымен ғалымның пікірінше, интернационалдық терминдер қазақ тілінің фонетикалық заңына сәйкес игеріліп таңбалануы тиіс деп көрсетеді (Всесоюзный тюркологический съезд, 1926: 182). Әзірбайжандық Зифельдт Симумяги А. Байтұрсынұлының сөзіне қосыла отырып, кірме сөздер түркі халықтар тіліне мынадай жолдармен икемделуі керек деп көрсетеді: «1. Заимствуемое слово не должно выходить из границы определенных звуков, свойственных заимствующему языку (например: не должно заключать в себе аффриката ц). 2. В заимствуемых словах могут быть лишь такие сочетание и чередования

звуків, которые свойственны заимствующему языку (например, слово не должно начинаться согласным дифтонгом). 3. Заимствуемое слово должно укладываться в правило сингармонии. 4. необходимо строго сохранить общий стиль языка в интересах психо-физической экономии слов говорящего. В заимствуемых словах, если ударение стоит не там где предполагается, то его нужно переставить на последний слог. Затем нужно его сингармонизовать. Если это слово не соответствует сингармонии, то требуется соответствующая переделка» (Всесоюзный тюркологический съезд, 1926: 189).

Кіріме сөздердің жазылуына байланысты «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» деген мақаласында Х. Досмұхамедұлының да арнайы тоқталып, көптеген ғылыми тұжырымдар жасағаны мәлім. Ғалым көптеген терминдерді жасаған және терминдерді қабылдаудың бір жолы халықаралық сөздерді қазақ тілінің табиғатына сәйкестендіріп алу қажет деп түсінеді және ол ойын былай білдіреді: «Бұл сөздер біздің тілімізге соншама сіңіп кеткен, қазақ-қырғыз халқы бұлардың жат екендігін сезбейді. Қай жағынан қарағанда да бұларды жат сөздер деп айтуға болмайды, бұларды жат сөздер десек ел көнбейді. Бұларды жат деген адамның өзін ел өзіне жат санайды. Сондықтан бұл сөздердің бәрі қазақ-қырғыз сөзі деп айтуға тура келеді». Осындай тұжырым айта отырып, Х. Досмұхамедұлы жат сөздерден қашпай, тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне икемдеп алу керектігін сөз етеді. Бұл пікірдің дұрыс екенін әрі бұдан кейін де қолдана беру қажеттігін қазіргі уақытта көптеген ғалымдар мойындап отыр (Досмұхамедұлы, 1998: 146).

Н. Төреқұловтың «Жат сөздер туралы» деп аталатын еңбегінде (1926 жылы Мәскеу қаласында жарық көрген) араб-парсы тілінен енген сөздер және еуропа тілінен енген сөздер тілдің заңдылығына бағыну тиіс деп белгілейді (Төреқұлов, 2007: 118).

Е. Омаров та шет тілдерден етене еніп жатқан интернационалдық сөздерді жазу мәселесін талқылаудан шет қалмады. Ол түбір сөздермен ғана шектелмей, кіріме қосымшалардың да төл жұрнақтармен алмастыру қажеттігін айтады. «Жаңа сөзді түбірге жат жұрнақ жалғап шығарғаннан өз жұртымызбен шығарған артық» – деп жазды ғалым (Омаров, 1929: 8). Сонымен алаш зиялылары кіріме терминдерді жазу мәселесіне ерекше мән беріп, кіріме сөздерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына, яғни үндестік заңы арқылы дыбыстардың тіркесімін сақтай отырып жазу қажет деп санады.

1927 жылы «Еңбекші Қазақ» газетінде «Шет сөздердің емлесі жайында» атты Т. Шонанұлының мақаласы жарық көреді. Мұнда автор кіріме сөздерді қазақ тіліне икемдеудің бірнеше заңдылығын көрсетеді:

- шет сөздердегі ф дыбысының орнына п әрпін жазу: *фильма – пилма, физика – тизик*;
- еуропа немесе орыс тілінен енген сөздердегі сөз басындағы г дыбысын ж дыбысына алмастыру: *Георгий – Жагор, Гаврил – жебрел, география – жағырапия* т.б. Ал грек тәрізді сөздерді қазақ тіліне *крек* түрінде, яғни г-ны к-ға алмастыру;
- кіріме сөздердің бірінші буынындағы о-ны өзгертпеу, *соцсиал, комунес* түрінде таңбалау;
- орыс сөздеріндегі сөз аяғындағы г дыбысын түсіріп жазу: *Оренбург – Орынбор, Гамбург – кембір*;
- орыс тілі сөздеріндегі х дыбысын қазақ тіліндегі сөздерде к, қ-ға алмастыру: *мұхтар – мұқтар, хайр – қайыр*;
- *офицер, станция* тәрізді сөздерде келетін ц дыбысын с әрпімен таңбалау: *аписер, станса*;
- я дыбысын ж әрпіне алмастырып, таңбалау: *ящик – жәшік, ямбы – жамбы, Яков – Жақып, яр – жар*;
- щ, ч дыбыстарын ш әрпіне алмастырып игеру арқылы беру: *чай – шай, начальник – нәшендік*;
- у, и дыбыстарын бір таңбамен беру: *кино (кйно емес), брошур (брошұур емес), литр (лйтр емес)*;

- *физика, ботаника, смета* тәрізді сөздерді *пизик, ботаник, смет* түрінде таңбалау;
- сөздің аяғындағы *а* дыбысына екпін түспеген жағдайда *ы, і* әрпіне алмастыру: *касса – кассы*;
- сөздің аяғындағы *а*-ға екпін түскенде *а, е*-ге алмастыру: *сумма – сома, тюрьма – түрме*;
- географиялық атауларда келетін *а*-ны *ы, і*-ге алмастырып таңбалау: *Америка – Америк, Африка – әпрік, Еуропа – Ауropy. Тек Азия* сөзі ғана өзгермейді;
- орыс тіліндегі географиялық атауларда кездесетін *-ия* қосымшасын түсіріп қолдану: *Германия – Гермен, Испания – Испан* т.б.;
- орыс тілі сөздеріндегі *-иат (пролетариат, комесариат)* қосымшасын қазақ тіліне сол күйінше енгізу;
- *-ция* қосымшасын *-са, -се* түрінде игеру: *концелярия – кеңсе*;
- орыс тіліндегі *буфет, бюджет, банкет* тәрізді сөздердің аяғындағы *-ет* қосымшасы қазақ тіліндегі *жендет, белет, сүндет* тәрізді сөздерде кездесетіндіктен *-ет* қосымшасына өзгеріс енгізбеу;
- *директор, трактор* тәрізді сөздерде кездесетін *-тор* қосымшасын қазақ тілінің заңдылығына орай *-тұр, -түр* түрінде игеру: *директұр, трактұр* т.б.
- орыс тіліндегі *-щина, -изм, -ист* қосымшасын қазақ тілінде *-шы (-шіл), -шыл (шіл), -шылдық (-шілдік)* жұрнақтарымен алмастыру;
- *граф, -лог* қосымшаларын *-шы (-ші)*-ге алмастыру;
- *ческий (технический)* қосымшасын түсіріп таңбалау;
- кірме сөздердегі негізгі түбірдің аяғындағы дауыссыз дыбыстарды бұзбай таңбалау (тек *г, д, ф, в, х*-дан басқа). Мысалы, *волт, мекрескоп, телескоп* т.б.
- орыс тіліндегі сөздің аяғында келетін *-ия* қосымшасын *-а* немесе *-е* әрпіне алмастыру: *губерния – губерне*;
- орыс тіліндегі *-ий* қосымшасын алмау: *пролетарий – пролетар* т.б.;
- *тр*-ға аяқталған *театр, литр, метр* тәрізді сөздерді өзгертпей қолдану;
- *иум* жалғауын сол күйінде алу. Мысалы, *консиум, натриум* т.б [Шонанұлы, 1927: 3-5).

Бұл жоба 1929 жылы конференцияда талқыланып, жобаның кейбір тұстарына байланысты ғалымдар әртүрлі ұсыныстарын білдіреді. Мысалы, Юдахин адамның аты-жөні, елдің, жердің аты бұзылмай, түпнұсқамен жазылу керектігін баса айтып, ғалым былай дейді: «Шетелдің адам аттары бұзылмай түбіріндегідей жазылу керек. Шетел аттары өзгертілмей жазылсын дегенімде, өз атым түзу жазылсын деген ойым емес. Қазақ тілінің заңы бойынша *judaqʏjn* деген ат *ɕidaqʏn* болуы керек. Бұл анық нәрсе. Кісі аты мен терминдерді ия басқа сөздерді теңгеруге болмайды. Терминдер қазақ тіліне кірген соң өзгеруі керек. Басына тұмақ киіп, қолына асық, жілік ұстап, қазақ болып кету керек. Кісі атын бұзып жазғаннан екі адамның аты шатасуы да мүмкін. Шетел адамының атын бұзбай жазу керек деген заң шығармасақ та, бұзбай жазуымыз керек» (Стенографический отчет, 1929: 45). Осы отырыста Юдахиннің кісі аттарына байланысты тұжырымдамасына Елдес Омарұлы, Әлібайұлы, Иса Тоқтыбайұлы және тағы басқа ғалымдар қарсы пікірлерін білдіреді. Сондай-ақ конференцияда орыс тілінен енген *метр, литр, проект, метрия* сияқты сөздердің жазылуы қазақ тілінің үндестік заңына бағындырылуы керек деп, яғни екі дауыссыз дыбыстардың арасына дәнекер ретінде *ы, і* дыбысын қосып жазуды ұсынады (Стенографический отчет, 1929: 82-83).

Конференцияға қатысушылардың көпшілігі кірме сөздерді фонетикалық принцип бойынша жазу керектігін айтып, орфографияда қолданылып жүрген үш принципті де жақтамай, жалғамалы тіл болғандықтан, оған ерекше төртінші принцип ойлап шығарып, осы принципті ұстанушылар да табылды. Бұлардың айтуынша, жалғамалы тілдер түбір үшін фонетикалық принцип, қосымша үшін араб әліпбиінің емлесіндегі дыбыстардың белгіленбеу принциптерін қолдануды және

қосымшалардың дыбыстық вариацияларын ескермей, бір ғана формасын жазуды ұсынды. Мысалы, көптік жалғауларын «лр» формасында қолдануды, сол сияқты қосымшаларды да осылай жазуды ұсынды. Конференцияда көп таластан соң емленің негізгі принципі – фонетикалық принцип болып қабылданады. Фонетикалық принцип болғандықтан, термин сөздерді естілуінше жазу. Осы жылы 29 маусымда қазақ тілінің жаңа емлесі, яғни латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиіне көшуге байланысты жаңа емле ережесінде кірме сөздердің жазылуына байланысты 18 ереже қабылданды.

Алдыңғы көрсетілген жобадан қаулы болып бекітілген ереженің ерекшелігі – орыс тіліндегі қосымшалардың берілуі біршама редакцияланған. Мысалы, орыс сөздеріндегі *-тор* қосымшасы қазақ тілінің дыбыс үндестігі бойынша *-тыр*, *-тір* түрінде алынды, сонымен қатар ғылым, ілім аттары немесе мекеме, кәсіпорындарының аттарында кездесетін *-графия*, *-логия* қосымшасы *-ғырапы*, *-логы* түрінде алынды.

Бекітілген ережеде кірме сөздердің емлесі дыбыс жүйесінше жазылуы (фонетикалық) керектігі және сөздің аяғы қазақтың сөз жүйесіне көнуі, сонымен қатар орынсыз шет сөздердің түбірін бұзуға болмайтыны ескертіледі (Стенографический отчет, 1929: 102).

Емленің негізгі принципі фонетикалық болғандықтан кірме сөздерді әркім өзінше естіп, өзінше таңбалады. Сондықтан мерзімді басылымдарда кірме сөздер екі-үш, кейде одан да көп нұсқада жазылды. Мысалы, *Sodan kejin Gart qaltasъnan paperosъn альр demin sonъ men aldьrqandai volьp* // Содан кейін Қарт паперосын алып демін соны мен алдырғандай болып. *Qaharman parьjros tartьp отьрдь/ Қаһарман парьйрос тартып отырды. Съволъс “kьlvijт” qazaq menіj parьrosъmdь sen urladьj деп, џerde џatqan multaq qajьj men Qaharmandь salьp өtti* // Сыболыш «кәлбійт» қазақ менің папыросымды сен ұрладың деп, жерде жатқан мұлтақ қайың мен Қаһарманды салып өтті. *Tek dьjnamьjt dyris etken cьrt ujqь cьradai acьldь* // Тек дыйнамыйт дүріс еткен шырт ұйқы шырадай ашылды. *Dijnəmittь Qaharmannьj qasъna qojadь* // Дыйнамытты Қаһарманның қасына қойады. *Bja Duvnajьp тьна sizderge альр kele џatqan qarџь, kьnvьrtti almaq volьp ajqasqan vatьr деп kьnvьrtti nascalnikke verdь* // Ыйа Дұнаеп мына сіздерге алып келе жатқан қаржы, кәнбетті алмақ болып айқасқан батыр деп кәнбертті нашалникке берді (С.Камалұлы 7-б.). *Ujat volqan eken! – деп nescalnik вьdik volьp alaqtadь* // Ұят болған екен! - деп нешалник бәдік болып алақтады. Бұл сөйлемнен папирос сөзі 3 (paperosъn/ парьjros/ парьros) түрлі нұсқада қолданылғанын, ал динамит (dьjnamьjt/ dijnəmit), начальник (nascalnik/ nescalnik) сөздері 2 нұсқада қолданылғанын байқаймыз.

Сонымен, орыс тілі арқылы енген кірме сөздердің дыбыстық жамылғысы көптеген өзгерістерді басынан өткізген тарихи құбылыс. 1929-1938 жылдар аралығында орыс тілінен енген сөздердің көпшілігі қазақ тілінің айтылымы бойынша жазылды. Аталған кезеңде ауызша каналдың функциясының басымырақ болуы негізгі фактор болып, сөздердің дыбыстық жағынан өзгерген түрлері молынан қолданылды. Кірме сөздер қазақ тілінің фонетикалық заңдарына бағынып, грамматикалық нормаларына сәйкестеліп, сөз жасау формаларына икемделді. Тілдік базадағы материалдардан байқағанымыз, 1938 жылға дейін кірме сөздер қазақ тілінің заңдылықтарына толықтай бағындырылды. 1929-1938 жылдар аралығында кірме сөздер дыбыстық құрамы мен тұлғасы өзгеріп, сындырылды («қазақшаланды»). Жалпы алғанда аталған кезеңде «кірме» дыбыстар ұлттық орфографиялық жүйеге сәйкестендірілді.

Орыс тілі – жылжымалы екпінді тіл. Орыс тілінде екпін сөз түбіріне, сөздегі қосымшаларға да түсуі мүмкін. Орыс тілінде екпін белгілі бір грамматикалық форма көрсеткіші ретінде қызмет атқарады, ал қазақ тілінде негізгі екпін сөз түбірінің соңғы буынына түседі, сондықтан қазақ тілінде екпін – грамматикалық мағына білдірудің өнімді тәсілі емес. Орыс тілінен енген сөздерде дауыссыз дыбыстарға қарағанда дауысты дыбыстардың өзгеруінде айырмашылық байқалады. Дауысты дыбыстардағы айырмашылық тікелей орыс тіліндегі екпінге байланысты деуге болады. Осыған орай П.М. Мелиоранский кірме сөздердің қазақ тіліне дыбыстық жағынан игерілуі туралы

былай дейді: «При заимствовании слов из русского языка киргизы переделывают обыкновенно гласные данного слова, сообразуясь с гласной того слова, на котором в русском языке приходится ударение. Что-же касается согласных, то звуки и звуковые комплексы, несвойственные киргизскому языку, заменяются другими подобно тому, как это делается в арабских и персидских словах, напр: мошеник – масандык» (Мелиоранский, 1894:11). Ғалым орыс тілі сөздеріндегі екпін түскен жағдайда дауысты дыбыстар өзгеруге бейім екенін, яғни орыс тілінде дауысты дыбыстың дыбысталуы тікелей екпінге байланысты дейді. Ал орыс тіліндегі кейбір дауыссыз дыбыстар қазақ тілінде ұқсас дыбыстарға алмастырылып игерілгендігін айтқан. П.М. Мелиоранскийдің осы тұжырымдамасына сәйкес орыс тілінен енген сөздер қазақ тілінің акцентті жүйесінде игерілгендігін дауысты дыбыстар арқылы байқауға болады.

В.А. Богородицкий де дауысты дыбыстардың өзгеруі екпінге байланысты екенін айтқан болатын, бірақ ол бұл жердегі екпіннің үндесу (сингармонизм) сипатын анықтайтын қасиеті болуы керектігін ескертеді (Богородицкий, 1953: 204). Дегенмен, бұл ережені жалпыға ортақ деп, яғни барлық кірме сөздерге қатысты деп түсінуге болмайды. Мысалы, *бочка, булка, пуховый, повозка, залог* деген сөздерде екпін жуан дауысты дыбыстарға түсіп тұр, сондықтан қалған дауысты дыбыстар қазақ тіліндегі сингармонизм заңы бойынша жуан дауысты болуы тиіс секілді. Ал қазақ тіліне кірме сөз ретінде енгенде бұл сөздердегі дауысты дыбыстар жіңішкеріп қабылданады, сөздер толықтай жіңішке айтыла бастайды: *бөшке, бөлке, бөкебай, пәуеске, залок*. Осыдан барып мынадай қорытынды шығаруға болады: бұл сөздер өн бойында өзге дыбыстық заңдылықтың ықпалын сіңірген және кірме сөздің екпін түскен дауысты дыбысы басқа дауыстылардың сапасына, яғни өзгеруіне барлық жағдайда негізгі ықпал ете алмайды. Бұған қоса оның өзі, келтірілген мысалда көрсетілгендей, өн бойындағы дыбысқа күшті фонетикалық әсер беру арқылы сапасын өзгертуі мүмкін. Бақылау нәтижесі бойынша бұл құбылыстар қазақ тіліндегі дауыссыз [к] және [г] дыбыстарының ерекшеліктеріне байланысты (дыбыстардың өзгеруін айқын көрсету үшін біз қазақ тіліндегі жуан және жіңішкелік белгілерін ь, ь пайдаландық).

Қазақ тілінде қ – к, ғ – г жұп дыбыстарынан басқа дауыссыз дыбыстардың барлығы жуан немесе жіңішке болуы мүмкін. Әрине бұл буын жасаушы дауысты дыбыстың жіңішке немесе жуан болып келуіне байланысты. Бірақ артикуляциялық қатынаста олар бір-бірінен еш ажыратылмайды, айырмашылықтары болмайды. Яғни сөздің жуан немесе жіңішке айтылуы сөз мағынасына еш кедергі келтірмейді, мағына өзгермейді. Қазақ тіліндегі қ-к және ғ-г дыбыстарының сапасы дауыстылардың сапасымен сәйкес келмейді, бірдей сипатталмайды. к-г дыбыстары алдыңғы буындағы дауыстылармен ғана үйлеседі. Қазақ тіліндегі тіл арты дыбыстары жеке тұрып фонематикалық мәнділікке ие және тек жуан дауыстылармен ғана буын құрайды. Орыс тілінде к – г дыбыстарының кь – гь сияқты қатаң-жуан жұп түрлері бар, ал қазақ тілінде бұл дыбыстардың ондай эквиваленті жоқ. Осыған орай қазақ тіліндегі тіл ортасы К дыбысы орыс тіліндегі тіл арты қатаң – жуан кь дыбысының орнына қолданылса, оның төңірегіндегі дауыстылар жіңішкелену (палаталдану) құбылысына ұшырайды.

К дыбысы өзі тұрған буынды түгелдей жіңішкелендіріп қана қоймай (мысалы, *болыскей* сөзі (польский), сондай-ақ жанындағы буындарды да, тіпті бүкіл сөзді де жіңішкелендіреді. Мысалы, *пәуеске (повозка); бөтелке (бутылка)*, т.б. *счеты* және *щетка* сөздерінің қазақшаға кірігуі осы құбылысқа негізделеді. Себебі, екпін айқынды түрде бір дыбысқа түседі. *Счеты* қазақ тілінде *шот* деп, ал *щетка* – *шөтке* деп таңбаланды.

К дыбысының кірме сөздерді жіңішкелетуге ықпал ететінін В.А.Богородицкий де айтып өткен болатын. Бірақ ол жуан буынды сөздерде кездесетін жіңішке (палаталь) типті к дыбысы бастапқы позицияда-ақ өз әсерін білдіреді деп түсінді (Богородицкий, 1953: 213). Бұған қоса жіңішке буынның жіңішке емес буынға ауысуы сөздегі жіңішкеленбеген буынның ықпалы негізінде жүзеге асатынын атап өтеді (Богородицкий, 1953: 212). Бұл тұжырымдардан буынның

жіңішкеру құбылысы алдыңғы буындарда көрініс табатынын байқауға болады. Дегенмен, ғалымның өзі былай қорытынды жасайды: кірме сөздердегі сингармонизм регрессивті және прогрессивті екі бағытта да байқалады. В.А. Богородицкийдің талдауынша, «идеалды немесе қалыпты жағдайдағы» сингармонизм үлгілері қазақ тілінде шексіз көп кездеседі, бірақ оның барлығы тек бірінші буынның сапасына негізделмеген (Богородицкий, 1953: 213).

Қырғыз тілінде [ə] дыбысының болмауы к мен гь дыбыстарын қ және ғ дыбыстарына кірігіп кетуіне үлкен мүмкіндік болып саналады (Богородицкий, 1953: 38). Қазақ тілінде бұндай шарттылықтар шектелген.

Қ және ғ дыбыстары – қазақ тілінің өзіне тән арнайы дыбыстары. Орналасу, буын құрау ерекшеліктеріне қарай олар тіл арты дыбыстарының қатарына жатады. Қ дыбысы қь дыбысына қарағанда хь дыбысына жақын келеді (Қ дыбысы тіл арқасының артқы бөлігінің тандайдың артқы жиегіне келіп жымдасуы арқылы жасалады). Дегенмен, саңылау-желбезекті хь дыбысына қарағанда қ – шұғыл дыбыс.

Қазақ тіліндегі қ және ғ дыбыстарының осындай өзіндік ерекшеліктерінің күші арқасында кірме сөздердің айтылуы күрт өзгеріске ұшырайды (әсіресе орыс тіліндегі к мен гь дыбыстарын ауыстырған жағдайда). Осындай артикуляциялық айырмашылықтар орыс тіліндегі тіл арты к мен гь дыбыстарын қазақ тіліндегі қ және ғ дыбыстарына ауыстырғанда қиындық тудырады. Мұндай ауыстырулар мынадай жағдайда ғана көрініс табады: к мен гь дыбыстарын жіңішке (палаталды) к және ғ дыбыстарымен кіріктіру (ауыстыру) мүлде мүмкін болмаған жағдайда, яғни олар екпін түскен жуан буында тұрса және қатысқан барлық дыбыстар (дауысты болсын, дауыссыз болсын) жуан болса, бірінің-бірі орын ауыстыра алмайды. Мысалы, *покрыв – боқырау; Фекла – Шоқла; карта – қарта; икаф – ышқап; вокзал – бағзал*, т.б. Осы шарттардың біреуі орындалмаса, к мен гь дыбыстарын к мен ғ дыбыстарының орнына ауыстырып қолдануға әбден болады, ондай жағдайда сөздің да айтылуы өзгереді. Дегенмен, орыс тіліндегі жіңішке к мен гь дыбыстарымен сәйкес келе отырып, қазақ тіліндегі қ мен ғ дыбыстарынан гөрі бәрі бір артикуляциялық және акустикалық жағынан к мен гь-ға жақын дыбысталады.

Қ мен ғ дыбыстары 30-жылдары орыс тілінен кіріккен дыбыстарды ауыстыруда кеңінен қолданылды. Олар орыс тіліндегі шұғыл жуан (қатан) к мен гь дыбыстарының субституты орнына жұмсалды. Мысалы, *кондуктор, фотография*, т.б. Сөздің осылайша емделуі алуан түрлілікті тудырды. Мысалы, *педагог* және *кондуктор* сөздері жазба тілде *педагогы, қандоқтыр* деп, ал ауызекі тілде *доктор* сөзі *дөгдір* (сондай-ақ *дөктір*), *конфеты* сөзі *кәмпійт*; *оглобля* сөзі *әглөп* деп қабылданды, оның *доқтыр, қампийт, әглөп* деген варианттары туындай бастады.

Кейбір фонетикалық заңдылықтар барлық түркі тілдері үшін ортақ болып табылады. Сондықтан қазақ тіліндегі кірме сөздердің фонетикалық негізі басқа түркі тілдеріндегі заңдылықтар жағынан ортақ сәйкестіктерге ие болады. Бұған қоса өзге түркі тілдерінен қазақ тілін ажыратып көрсететін фонетикалық ерекшеліктер де кездесіп отырады.

Әсіресе орыс тіліндегі дыбыстардың өзгеруі, ауысуы көп жағдайда дауысты дыбыстардан байқалады. Бұл құбылыс, біріншіден, үндестік заңы бар екенімен түсіндіріледі, екіншіден, орыс және қазақ тілдеріндегі дауысты дыбыстар арасындағы айырмашылықтардың болуымен түсіндіріледі, үшіншіден, фонетикалық шарттылықтарға қарағанда орыс тіліндегі дауыстылардың қызметтік сапасы басым екендігімен айқындалады.

Салыстырылатын дыбыстарға жеке сипаттама бермей-ақ, белгілі бір дыбыстық өзгерістердің сипатын білдіретін негізгі фонетикалық факторларға тоқталсақ: [а] дыбысының жазылуы. Бірінші, екінші, үшінші, төртінші буындарда [а] дыбысына екпін түскен жағдайда, сөздің жуан немесе жіңішкелік қасиетіне байланысты [а], [ə] арқылы игерілді және таңбаланды. Бірінші буында: *[á]вгуст – aɐgys//agus//aquvs, см[á]нция – stansa, ф[á]брика – pəvırıg, мп[á]ктор*

– *tiraktыр//tiraktir*, *м[á]стер* – *məstir*, *[á]дрес* – *ədiris*. Екінші буында: *букв[á]рь* – *vykivar*, *комб[á]йн* – *kamvajъn*, *тир[á]ж* – *tijraç*, *февр[á]ль* – *revъral*, *плак[á]т* – *pulakat*. Үшінші буында, төртінші буында: *матем[á]тика* – *matematjike// mətemətijike*, *партиз[á]н* – *partъjzan// pərtijzən*, *матери[á]л* – *materъjel// materъjal// materijel* т.б.

І. Кеңесбаев орыс тілінің [а] дыбысы қазақ тіліндегіден гөрі жіңішкелеу естіледі дейді, ғалым *факт*, *акт*, *пассив* тәрізді сөздердегі [к] және [и] фонемаларының әсерінен [а] дыбысы қазақ тілінде ә-ге жуықтау айтылады дейді. Сонымен қатар ғалым негізгі морфемада келетін [а] дыбысы кейде [ә] дыбысымен ауыстырылатындығын көрсеткен (Кеңесбаев, 1962: 235). Ал Н. Уәлиұлы [а] дыбысының акустикалық белгілері жағынан ұқсас жіңішке вариациясы бар екендігін, яғни [а] инвариант фонеманың әлсіз позицияда [ә] варианты және [ä] вариациясы бар екендігін айтады (Уәли, 2007: 167). Авторлардың пікірлеріне қосыла отырып, *фабрика*, *трактор*, *мастер* сияқты сөздердің *pəvirig*, *tiraktыр*, *məstir* сияқты өзгеруіне [а] дыбысының әлсіз жағдайдағы [ä] вариациясының болуына байланысты деп ойлаймыз.

[а] дыбысының екпін алдында және екпіннен кейін тұрғанда жазылуы. Екпіннің алдында бірінші буындағы [а] дыбысы сөздің жуан немесе жіңішкелік қасиетіне байланысты [а], [ә] түрінде игерілді және таңбаланды: *плак[á]т* – *pulakat*, *матери[á]л* – *materъjel// materъjal// materijel*, *анк[é]та* – *ənket*, *арт[é]ль* – *ərtel*, *тар[é]лка* – *tərelke*, *бальз[á]м* – *vəlzəm*.

Екпіннен кейін келген дауысты [а] дыбысы сөздің жуан немесе жіңішкелік қасиетіне байланысты және екі дауыссыздан кейін келген жағдайда қысаң *ы*, *і* немесе *е* дыбыстарына алмастырылды және солай таңбаланды: *т[ó]нна* – *tonнь*, *в[а]нна* – *vanнь*, *б[á]нда* – *vandь*. Сөздердің бұлайша жазылуы алғашқы буындарға түсетін екпін қазақ тіліне қабылданып естілуінде, яғни сөздің соңындағы [а] дыбысы екпін түспегендіктен және көмескі естілгендіктен [ы], [і] алмастырылды. Осыған байланысты 1929 жылы Қызылорда қаласында өткен орфографиялық конференцияның қорытындысы бойынша мынадай Ереже қабылданған: «Орысша «а»-ның алдында дауыссыз қос дыбыс келген – касса, тонна, фильма, ванна сықылды еуропы сөздері айағында екпін жоқ кезде «е» иа «ы» жазылады». Ережеге сәйкес екі дауыссыз дыбыстан кейін келген [а] дыбысы түсіріліп, қысаң [ы], [і] фонемалар таңбаланды.

1929 жылы қабылданған ереженің 19 тармағында сөздің аяғында келетін [а] дыбысының жазылуына байланысты мынадай шешім қабылданған: «Орыс тілінде соңғы екі буыны ашық, жана соңғы «а» да екпіні жоқ *фабрика*, *палата*, *смета*, *аптека* сықылды сөздердің айағындағы а дыбысы жазылмайды». Сөздің аяғында келетін [а] дыбысына екпін түспеген жағдайда [а] дыбысы түсіріліп жазылды: *газет[а]* – *kəzet//gəzet*. [а] дыбысына аяқталатын сөздердің жазылуындағы мұндай ерекшелік орыс тілінің екпіннің бәсең айтылып, естілгенде [а] дыбысының түсіп қалуына байланысты. Ал сөздің аяғындағы [а] дыбысына екпін түскен жағдайда [а] дыбысы [е] дыбысына алмастырылды: *сумк[á]* – *symke*, *щетк[а]* – *cətke* т.б.

Орыс тіліндегі [е] дыбысының жазылуы. Бірінші, екінші буындарға [е] дыбысына екпін түскенде мына түрде жазылды: *т[é]хника* – *teqnijke*, *пл[é]нум* – *pilenym*, *кр[é]дит* – *kiredijt*. Екінші буындағы [е] дыбысына екпін түскен жағдайда [е] жазылды: *дер[é]вня* – *derevine// derepne*, *пион[é]р* – *pijener*, *газ[é]та* – *kəzet//gəzet*, *анк[é]та* – *ənket*, *арт[é]ль* – *ərtel*, *конгр[é]сс* – *konigires*. Үшінші буында екпін түскен жағдайда [е] дыбысы өзгермей жазылды: *комит[é]т* – *kəmitjet// kamijet*, *континг[é]нт* – *kəntijngenit*. Екпіннен кейін келген [е] дыбысының жазылуы: *дв[ú]гатель* – *divijgatel*, *м[ó]дель* – *model//mədel*. Екпіннің алдында [е] дыбысы өзгертілмей жазылды: *декр[é]т* – *dekiret*, *регр[é]сс* – *regires//regres*, *телеф[ó]н* – *telepon*, *телегр[á]ф* – *telegirap*, *рем[ó]нт* – *remont*, *респ[ý]блика* – *respyvilijke*, *през[ú]диум* – *pirezijdyt*, *дер[é]вня* – *derepne*, *февр[á]ль* – *reviral*, *матем[á]тика* – *matematijke*, *металл[ý]ргия* – *metallorgije*. Орыс тіліндегі иотталған [е] дыбысы сөздің жуан немесе жіңішке болуына байланысты *ие*, *иа* түрінде жазылды: *съезд* – *syjaz* т.б.

[о] дыбысының жазылуы. Қазақ тілі төл сөздерінде тек бас буындарда ұшырайды. Ал орыс тілінде [о] дыбысы барлық буындарда келеді. [о] дыбысының әртүрлі позицияда келетін варианттарын екпін түскен жағдайға байланысты былайша көрсетуге болады:

1) екпін түскен сөздің басында жуан дауыссыз дыбыстың алдында келетін [о] дауысты дыбысы: *омут, опыт*;

2) екпін түскен сөздің қатаң дауыссыз дыбыстың ортасында келетін [о] дауысты дыбысы: *сон, том, толк, волос*.

3) екпін түскен сөздің қатаң дауыссыз дыбыстың аяғында келетін [о] дыбысы: *волокно, окно, бревно*. Бұл [о] дыбысының күшті позицияда жұмсалуды. Қалған барлық жағдайда [о] әртүрлі вариантта қолданылады, яғни [о]-ның естілуі, дыбысталуы күшті позициядағыдай емес, ілеспелі дыбыспен бірігіп айтылады.

Жіңішке дауыссыздан кейін, екпін түскен сөзге [о] дыбысының алдына ілеспелі дыбыспен естіледі, шартты түрде бұл дыбысты [ү] түрінде алуға болады: [н'уос], [с'ола] және тағы басқа.

Бірінші буындағы [о] дыбысына екпін түскен кезде [а] дыбысына ұқсас: *в[а]да, хор[а]шо, х[а]лодный* т.б.

[о] дыбысы сөздің басында екпін түспесе де [а] дыбысы арқылы естіледі: *[а]быскать, [а]тдавать, [а]живать* т.б.

Екпін түспейтін жағдайда [о] дыбысы әлсіз, қысқа, көмескі естіледі: *в[ъ]лноваться, х[ъ]рошо, м[ъ]локо* т.б.

Сонымен, орыс тіліндегі [о] дыбысының әлсіз жағдайда бір фонеманың бірнеше реңкте көрінетіндігі айтылды. Ал қазақ тіл білімінде [о] дыбысы сөздің абсолют басында ілеспелі дыбыспен естіледі. Бұл жөнінде академик Р. Сыздықова, Ә. Жүнісбек, Н. Уәлиұлы, Қ. Неталиева, М. Дүйсебаева және тағы басқа ғалымдар ауызша тілдің кодификацияланған нормасы ретінде көрсетеді. Жазба тілде қосамжар дыбыс таңбаланбай, тек негізгі фонема ғана таңбаланады.

1929 жылы баспасөз беттеріндегі мысалдардан орыс тіліндегі сөзге екпін түскенде, бірінші және екінші буындарда буындағы [о] дыбысы сөздің жуан немесе жіңішкелік қасиетіне байланысты *о, ө* ауыстырылып жазылғандығын көруге болады: *к[ó]нкурс – көнкiris// konkyris, к[ó]рпус – көрpis//kørpys, т[ó]нна – тоннъ*. Екінші буында: *рем[ó]нт – remont, нал[ó]г – nalog, кил[ó] – kelo, ваг[ó]н – wagon//wəgən //wəgen*. Үшінші буында: *прокуп[ó]р – purkorol, комсом[ó]л – kamsamol//kemsamol//kəmsamol*.

Екпіннің алдында және екпіннен кейін [о] дыбысы сөздің жуан немесе жіңішкелік қасиетіне байланысты [а], [ә], [о] фонемаларына алмастырылды. Екпіннің алдында: *комб[á]йн – katwaйn, конфиск[á]ция – kənpeske, про[é]кт – puroekit, прокуп[ó]р – purkorol, комсом[ó]л – kamsamol*. Конфискация сөзінің [ә] жіңішке фонемамен берілу себебі әлсіз позициядағы [к] жіңішке түрі бар екендігі.

1929 жылы ережеде *директор, сектор, сеператор, кондуктор, доктор, трактор* тәрізді сөздердің аяғында келетін -тор қосымшасы -тыр, -тір түрінде игерілді және таңбаланды (Стенографический отчет, 1929: 108).

[ы] дыбысының жазылуы. Қазақ тілінде жүрдек, әрі көп кездесетін дыбыстардың бірі болып табылады. Бірнеше дауыссыз дыбыстардан басталатын немесе бірнеше дауыссыздан аяқталатын интернационалдық сөздерде басында немесе ортасында кездесетін жағдайда дәнекер ретінде жұмсалады.

І. Кеңесбаев орыс тілінің [ы] дыбысына қарағанда қазақ тіліндегі [ы] тілдің азын-аулақ кейін жиырылуынан пайда болғандықтан, жуанырақ естіледі дей отырып, ғалым орыс тіліндегі *рынок* сөзі қазақ тілінде *риноук* түріне айтылады дейді (Кеңесбаев, 1962: 237).

Орыс тілінде [ы] дыбысы көбіне қатаң дауыссыздан кейін келеді: *выговор – vьgəyər, выписка – вьjрjске, выставка – вьstəpke//вьjstəpka*. Мысалдардан байқағанымыздай, [ы] дыбысы

өзгертілмей жазылды. *Почтовый* сияқты сөздерде келетін сын есім сөздердегі [ы] дыбысы - *ый* қосымшасы -*ай* (*поставай*) қосымшасы арқылы түрленіп игерілді.

Екінші буындағы сөзге екпіннің ықпалымен [ы] дыбысы [е] дыбысы арқылы игеріліп жазылды: *бум[ы]лка* – *vøtelke*. Орыс тілінен енген географиялық атауларда кездесетін, көптік мәнінде жұмсалатын -*ы* қосымшасы түсіріліп, таңбаланды. Мысалы, *Karpat* (*Карпаты*), *Alip* (*Альпы*) т.б.

[и], [у] дыбысының жазылуы. Орыс тілінен енген сөздерде [и] дыбысы қосар таңба арқылы таңбаланды. Бірінші, екінші, үшінші буындарда, екпіннің ықпалы арқылы және екпіннен кейін немесе екпіннің алдында келетін [и] дыбысы сөздің жуан немесе жіңішкелік қасиетіне байланысты ѣ (ый), іѣ (ій) түрінде игерілді және таңбаланды: *дѣ[і]гатель* – *divijgatel*, *баз[і]с* – *vazijs*, *мин[і]стр* – *mijnijstir*, *м[і]нимум* – *mijnijmuvm*.

Сөздің басында [и] дыбысынан кейін келетін фонема дауысты дыбыс болса, [і] дыбысы арқылы таңбаланды, ал [и] дыбысынан кейін келетін фонема дауыссыз дыбыс болса [ij] қосар таңба арқылы жазылды: *идея* – *ijdea*, *иерархия* – *ierarqija*, *импорт* – *ijmporъt*, *импульс* – *ijmpulis*, *идеология* – *ijdeoløqije* т.б.

Бригадир, *командир* сияқты сөздердің аяғында келетін -*дир* қосымшасы -*dip* түрінде өзгертіліп таңбаланды: *virijgədir*, *kəməndir* және т.б.

Орыс тіліндегі [и] дыбысы соңғы буында көптік жалғау ретінде танылатын *сутки*, *ботинки* сияқты сөздерде келетін [и] дыбысы [е] арқылы игеріліп *vətiŋke* (бәтіңке), *søtke* (сөтке) түрінде жазылды. Орыс тілінде [и] дыбысы сөздің басында немесе сөзге екпіннің ықпалы арқылы қазақ тілінде [е] дыбысымен ауыстырылып жазылды: *П[і]срь* – *pesir*; *б[і]лет* – *velet* т.б.

Орыс тіліндегі [у] дыбысының жазылуы. [у] дыбысы сөздің басында және ортасында [о], [ə], [ү] фонемалары арқылы игерілді және жазылды: *Урал* – *Oral*, *уезд* – *yiez/oiaz*, *участка* – *уəсəске* т.б. Бірінші буында [у] дыбысы сөздің жуан немесе жіңішкелік қасиетіне байланысты [о], [ү], [ə] фонемалары арқылы таңбаланды: *пулемет* – *pølemet*, *консультация* – *kansoltatsije*, *апортун* – *apartvyn*, *суд* – *sot*, *руд* – *put*, *бутылка* – *vøtelke*. Кейде екінші буында [у] дыбысы қысаң езуліктері арқылы алмастырылып жазылды: *округ* – *okirik/økirig*, *конкурс* – *konkiris//kønkuris*. Екінші буындағы [у] дыбысы екпіннен кейін [о], [ə] дыбыстары арқылы игерілді және жазылды: *закуска* – *zakoske* (*закоске*), *капуста* – *kəpøste/ kaposte*.

Кірме дыбыстардың жазылуы. Орыс тілінің х, в, ф, ц, ч, ё дауыссыз дыбыстары қазақ тілінің артикуляциялық базасында болмағандықтан, қазақ тілінің фонетикалық жүйесінде бар ұқсас дыбыстарға алмастырылып таңбаланды.

[х] дыбысының жазылуы. Қазақ тіліне орыс тілі мен кітаби тілден енген дыбыстардың ішіндегі тағы бір кең тарағаны х дауыссыз дыбысы. Кірме х дауыссыз дыбысының қазақ, орыс тілдеріндегі артикуляциялық белгілеріне келер болсақ, қазақ тілінде х дыбысы тілшік, тоғысыңқы, қатаң, ал орыс тілінде тіл арты, жуысыңқы, қатаң. Бұдан екеуінің арасында екі айырым белгі және бір ортақ белгісі бар екенін көреміз.

1929 жылы бұл әріп әліпби құрамынан мүлде шығарылған болатын. Ал орыс тіліндегі *химия*, *арахис*, *хром*, *хоккей* тәрізді сөздер сөздің жуан, жіңішкелігіне байланысты қ, к әріптеріне алмастырылды. Осыған байланысты 1929 жылы мынадай ереже қабылданады: «Еуропаның sh-сы, орыстың «х»-сы, арап-парсының қ-сы жуан айтылатын сөздерде қ, жіңішке айтылатын сөздерде к арқылы жазылады» (Стенографический отчет, 1929: 106).

Баспасөз беттерінде орыс тілінен енген сөздерде кездесетін х дауыссыз дыбысы қазақ тілінде қ және к дыбыстарымен игерілді. Мысалы, *Кәлінін ауданының орталығы Кәскелең рәсөлкесінде «Қазағыстан 10 жылдығы» атты ірі қалқоз бар* (Сатсыйалды құрылыс», 1932). *Дүние пұрлотарыйатының көсемі Сталин жолдас алдымызға ұлы міндет қойып отыр, ол міндет текңійкеге жетіліп алуу* (Лениншіл жас, 1938: 4); *Жақын арада меқ-зауыттың шойын*

құйатын сеңінің бір жұмысының баласы нан алғұға барса кәртішкесінен 6 күннен қыйып нанды 5 күнге берген (Лениншіл жас, 1938: 4). Мұнай өзінің пезікелік құрлыс пішіні жеке қыймйелік білім тексеруу лабараторыйасын жүргізууді қорытты (Сатсыйалды құрылыс», 1933).

Орыс тіліндегі э дыбысының жазылуы. 1940 жылға дейін сөздің барлық позициясында орыс тіліндегі э әрпі қазақ тіліндегі е әрпіне алмастырылды: *эбонит* – *евонит*, *экран* – *екран*, *эксперимент* – *експеримент*, *элемент* – *element*, *электр* – *elektir*, *экономика* – *ekoномикe*, *экватор* – *екватор*, *коэффициент* – *koepijsijent* т.б.

Біз металшыларды, көміршілерді, теміржолшыларды, электр шаруашылығында істейтіндерді, тоқымашыларды – еліміздің барлық жас патриоттарын бүкіл совет қалқының үлкен жана қуанышты мерекесі болатын – еңбекшілер депутаттарын жергілікті Советтерді сайлау... (Лениншіл жас, 1938). Ауа райының бұлтты, жасуын-шашынды болуы экскурсияшылардың көрмеге ағылып келуіне бөгет жасай алмады (Лениншіл жас, 1938).

Орыс тіліндегі [я] дыбысының жазылуы. Орыс тілінен енген кейбір сөздерде дауыссыз дыбыстардан кейін келген я әрпінің орына э әрпі дауысты дыбыстан кейін және сөз басында келген й+а қосар әріппен жазылған.

1929 жылы қабылданған емледе я әрпінің жазылуына байланысты бір ғана ереже болды: «еуропа, арап-парсы сөздерінің басында келетін иот қазақша «ж» арқылы жазылады. Ал енді ю – иу, я –иа түрінде жазылады. Сөз басындағы я – ж болады. Ямбы-жамбы, яков – жақып» (Стенографический отчет, 1929: 107).

Сөздің аяққы позициясында [я] дыбысы [е] дыбысына алмастырылды: *физиология* – *pizijologije+ler* (пизиологийе); *фамилия* – *pəmelije+ler* (пәмелійелер). -я дауыссыз дыбысына аяқталған орыс тілінен енген термин сөздер түгелдей «қазақыланып» қолданылды.

Сөз басында [я] дыбысы ғ әрпіне алмастырылды. Мысалы, *Љъjнуvar аjьnan bastap kjrjstj* (Сатсыйалды Қазақстан, 1932). Сөз ортасында [э] дыбысына алмастырып таңбаланды: *sentəbir, oktabirn* т.б.

Орыс тіліндегі [ф] дыбысының жазылуы. Орыс тіліндегі [в] дыбысының бір варианты ф. В.А.Богородинскийдің ойынша, орыс тілінде сөздің басында [ф] дыбысы жоқ, дауыссыз [в]-ның қысыммен айтқанда ғана пайда болады дейді. Ғалым *лов, новь, в том, всегда*, сияқты сөздерді тыңдаушы *лоф, ноф, фтом, ф'с'агда* түрін естіп, бірақ [ф] дыбысын емес [в] дыбысын таңдайды дейді (Богородинский, 1953). Ал қазақ тілінде ызың дауыссыз [ф] дыбысы, қазақ тілінің шұғыл дауыссыз [п] дыбысына артикуляциялық жағынан жақындау болғандықтан, сөздің барлық позициясында п әрпі таңбаланған (*фаза* – *paза*, *факт* – *paкт*, *философия* – *pijlosopija*, *фонд* – *ronд*, *фабрика* – *pəvirig*). Кей жағдайда сөздің басында к, қ әріптеріне алмастырылғанын да көреміз (*Федор* – *Қодар*, *фуфайка* – *күпәйке*).

Ал 1929 жылы емле ережесінде [ф] дыбысының жазылуына байланысты мынадай ереже қабылданған: шеттен кірген сөздерде «ф» орнына «п» жазылады: *фильма* – *пійлме*, *физика* – *пійзіке* (Стенографический отчет, 1929: 107).

Орыс тіліндегі [ё] дыбысының жазылуы. Орыс тілінің «ё» дыбысы сөздің басында және дауысты дыбыстан соң «и+о» қосындысы арқылы берілді: *iolka, zaiom* т.б.

«ё» дыбысы «е» дыбысынан басқа дауыссыз дыбыстан соң келсе, «ө» әрпімен берілген: *aktər, mantər, pulemət, katəl, pələtkin, vudənni* т.б.

Орыс тіліндегі [ц] дыбысының жазылуы. Тжәне с элементтерінен құралғандықтан аффрикат дауыссыз дыбыс деп аталады. Аталған кезеңде ц дыбысы сөз басында негізінен с әрпімен берілді: *центр* – *sentir* (сентір), *цивилизация* – *sivijijzatsija* (сибийлійзатсйя), *центнер* – *sentiner* (сентінер). Сөздің аяғында келетін *кварц, жрең* сияқты сөздердің аяғындағы ц – тс арқылы берілгенін көреміз: *Жрең* – *çirets* (жіретс), *кварц* – *kvars* (кбармс), *терция* – *tertsija* (тертсйя) т.б.

Тек *шіркеу* (церковь) сөзінің қазақ тіліне кіру процесі күрделі болып табылады. Ғалымдардың пікірінше, *шіркеу* сөзі бірінші татар тілінен барып, кейін қазақ тіліне ауысқанын айтады. Мысалы: *церковь* – *чиркау*, *чиркяу*, *шіркеу*.

Орыс тіліндегі [ч], [щ] дыбыстарының жазылуы. Ч – т, шь элементтерінен құрылған, тіл алды, қатаң аффрикат фонема болып табылады. Орыс тілінде [ч] дыбысы [в], [й], [к], [л], [м], [н] дыбыстарынан кейін немесе алдында келеді: *почва*, *чья*, *очки*, *член*, *ночной*, *чмокать* т.б. Қазақ тілінде [ч] дыбысы кірме болып саналады. Аффрикат [ч] дыбысы қазақ тіліне орыс тілі сөздері арқылы енді. Орыс тіліндегі ч, щ әріптері, қазақ тілінде ш әрпіне алмастырылды: *чертеж* – *certeş* (шертеж), *участка* – *уvcaske* (үушаске), *щетка* – *cetke* (шөтке).

Орыс тіліндегі [ю] дыбысының жазылуы. Ю әрпіне байланысты 1929 жылы қабылданған ережеде [ю] дыбысын и+у арқылы таңбалау керектігі ескерілген. Ал жазу практикасында ү+у түрінде игеріліп жазылған түрлері де кездеседі. Л сонар дыбысынан кейін келетін [ю] дыбысы қосар ув (үү) түрінде таңбаланды: *революция* – *revolyvtsie*, *абсолют* – *absolyvt*. Ал [о] дауысты дыбысынан кейін келген жағдайда ју (иу) арқылы таңбаланған: *союз* – *sojuz* т.б.

1929-1938 жылдары қолданылған орыс тілінен енген сөздер қазақ тілінің заңдылығына бағындырылды. Жуан және жіңішкелік принципі қатаң сақталды. Жалпы бұл кезеңдегі қазақ жазуы жүйесі ұлттық сипатта болды деп айта аламыз. Бірақ орыс тілінен енген кірме сөздер немесе интернационалдық сөздердің жазылуы бірнеше нұсқалықты құрады, бұл бірінші кемшілік болса, екінші кемшілік, кірме сөздерді таңбалауда тек қана фонетикалық принциптің басшылыққа алынуы. Осындай кемшіліктерге байланысты 1933 жылдан бастап, мерзімді басылым беттерінде Қ. Жұбановтың, Қ. Басымовтың, С. Жиенбаевтың, С. Аманжоловтардың бірнеше ұсыныстары жарияланады.

Қорытынды

XVIII ғасырдың басында кирил әліпбиінің негізінде Петр патша арнайы жасаған және орыс тілін жазуда беру үшін өте тиімді икемделген орыс әліпбиі өзге жүйедегі қазақ тілінің (кеңірек айтқанда – түркі тілдерінің) дыбыстық жүйесін беруде үлкен қиындықтар туындатып отыр. Шешілуі қиын болып отырған кедергілер аз емес деуге болады – орфографияның күрделенгендігінде сөз жоқ, ал күрделі орфография орфоэпияға, айтылымға кері әсерін тигізеді. Ә. Жүнісбек қазіргі әліпбиімізді «қазақ әліпбиі» деп атаудың еш реті жоқ дейді. Өйткені ол «қазақ әліпбиі» емес, «қазақ-орыс әліпбиі», тіптен ақиқатын айтып, «орыс-қазақ әліпбиі» десе де болады деген еді (Жүнісбеков, 2007). Қазіргі кездегі қазақ тілі қолданылып отырған ортадағы өзгеріске ұшыраған тілдік ахуалды ескерген жөн. Егер 40-50 жыл бұрын қазақтар өздерінің ана тілдерін жетік біле отырып, орыс тілін меңгерсе, кейінгі онжылдықта қазақтардың басым бөлігі балаларын орыс мектерінде оқытқан жағдайларда, енді орыс тілі арқылы ана тіліне қайту үрдісі бел алып отыр. Әрине, осындай жағдайдағы әліпбилердің ұқсастығынан қазақ тілінің нағыз табиғи айтылым нормаларын жетік меңгере қою аса қиын шаруа. Сондықтан да әліпбиді жетілдіру мәселесі, ең алдымен, тілдің қазіргі кездегі жағдайына қамқорлық таныта отырып, тілді дамыту перспективасын және оны сақтау шараларын қамтиды. Сөзімізді түйіндей келе, мынадай қорытынды шығаруға болады: туыстығы әр басқа екі семиотикалық жүйеге қызмет ететін таңбаларды (орыс және қазақ тілі) біріктіруге болмайды.

Әдебиеттер мен деректер тізімі

- Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 180 б.
- Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы, 1982. – 220 б.
- Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
- Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1987. – 272 б.
- Богородицкий В.А. О Заимствованных словах в татарском языке. Введение в татарское языкознание. – Изд.2. – Казань, 1953. – 310 б.
- Джунисбеков А. Просодика слова в казахском языке. – Алматы, 1987. – 115 с.
- Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
- Жүнісбеков Ә. Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек. – Орал, 2007. – 32 бет.
- Кенесбаев І. Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика. – Алматы, 1962. – 260 б.
- Кенесбаев І. Фонетика // Қазіргі қазақ тілі. 1954. – 283 б.
- Күдерінова Қ. Қазақ жазуының онтогенездік дамуы. – Алматы, 2006. – 330 б.
- Қордабаев Т., Тomanov М. Тарихи грамматика мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1975. – 176 б.
- Құрышжанұлы Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. – Алматы: Қайнар, 2001. – 472 б.
- Мәжітаева Ш.М. XX ғасырдың I жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы, 1999. – 129 б.
- Мелиоранский П. Краткая грамматика казак-киргизского языка. – Часть I. – Фонетика и этимология. – Санкт-Петербург, 1894. – 72 с.
- Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1999. – 200 б.
- Омаров Е. Емле туралы. // Еңбекші қазақ. 7 мамыр, 1929.
- Оралбаева Н. Ұлы Октябрь революциясынан кейінгі қазақ жазуының тарихы: фил. ғыл. канд. ...диссертация. – Алматы, 1955. – 211 б.
- Стенографический отчет научно-орфографической комиссии созданной 2-4.06. 1929 г. научно-методическим советом НКП и ЦККА. – Кызылорда, 1930. – 482с.
- Сыздықова Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. – Алматы: Мектеп, 1964.
- Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 192 б.
- Төреқұлов Н. Шығармаларының көп томдық жинағы. – Алматы, 2007. – 3-том. – 288 б.
- Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил. ғыл. д-ры диссертация: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 330 б.
- Хасанова С. Қазақ жазуы мен оқуының бастаулары (көне, түркі, араб, латын жазбалары). Оқу құралы. – Алматы: Арда, 2007. – 264 б.
- Шонанұлы Т. Шет сөздердің емлесі жайында. // Еңбекші қазақ. 2 ақпан, 1927.

References

- Ajdarov G. Kone turki zhazba eskertkishterinini tili. – Almaty: Mektep, 1986. – 180 b. [in Kazakh]
- Abilqasymov B. XIX gasyrdyn ekinshi zhartysyndagy qazaq adebi tili. – Almaty, 1982. – 220 b. [in Kazakh]
- Bajtursynov A. Til tagylymy. – Almaty: Ana tili, 1992. [in Kazakh]
- Balaqaev M. Qazaq adebi tili. – Almaty: Gylm, 1987. – 272 b. [in Kazakh]
- Bogorodickij V.A. O Zaimstvovannyh slovah v tatarskom yazyke. Vvedenie v tatarskoe yazykoznanie. – Izd.2. – Kazan', 1953. – 310 s. [In Russian]
- Dzhunisbekov A. Prosodika slova v kazahskom yazyke. – Almaty, 1987. – 115 s. [In Russian]
- Dosmuhameduly H. Tandamaly. – Almaty: Ana tili, 1998. – 384 b. [in Kazakh]
- Zhunisbekov A. Alipbi auystyrudy zhazu reformasya ajnaldyru kerek. – Oral, 2007. – 32 b. [in Kazakh]
- Kenesbaev I. Qazirgi qazaq tili. Leksika. Fonetika. – Almaty, 1962. – 260 b. [in Kazakh]
- Kenesbaev I. Fonetika. // Qazirgi qazaq tili. 1954. – 283 b. [in Kazakh]
- Kuderinova Q. Qazaq zhazuynyn ontogenezdik damuy. – Almaty, 2006. – 330 b. [in Kazakh]
- Kuderinova K. Kazak zhazuynyn ontogenezdik damuy. – Almaty, 2006. – 330 b. [in Kazakh]
- Kordabaev T., Tomanov M. Tarihi grammatika maseleleri. – Almaty: Mektep, 1975. – 176 b. [in Kazakh]
- Kuryshzhanuly A. Eski turki zhazba eskertkishteri. – Almaty: Kajnar, 2001. – 472 b. [in Kazakh]
- Mazhitaeva SH.M. XX gasyrdyn I zhartysyndagy kazak adebi tili. – Almaty, 1999. – 129 b. [in Kazakh]
- Melioranskij P. Kratkaya grammatika kazak-kirgizskogo yazyka. – Chast I. – Fonetika i etimologiya. – Sankt-Peterburg, 1894. – 72 s. [In Russian]
- Myrzabekov S. Kazak tilinin dybys zhujesi. – Almaty: Sozdik-Slovar, 1999. – 200 b. [in Kazakh]
- Omarov E. Emle turaly // Enbekshi Kazak. 7mamyр, 1929. [in Kazakh]
- Oralbaeva N. Uly Oktyabr revoluciyasynan kejingi kazak zhazuynyn tarihy: fil. gyl. kand. ...dissertaciya. – Almaty, 1955. – 211 b. [in Kazakh]
- Stenograficheskij otchet nauchno-orfograficheskoy komissii sozvannoj 2-4. 06. 1929 g. nauchno-metodicheskim sovetom NKP i CKIKA. – Kzylorda, 1930. – 482 s. [In Russian]
- Cyzdykova R. Kazak orfografiyasy men punktuaciya zhajynda anyktagysh. – Almaty: Mektep, 1964. [in Kazakh]
- Tomanov M. Turki tilderinin salystyrmaly fonetikasy. – Almaty: Kazak universiteti, 1992. – 192 b. [in Kazakh]
- Torekulov N. Shygarmalarynyn kop tomdyk zhinagy. – Almaty, 2007. – 3-tom. – 288 b. [in Kazakh]
- Uali N. Kazak soz madenietinin teoriyalik negizderi: fil. gyl. d-ry dissertaciya: 10.02.02. – Almaty, 2007. – 330 b. [in Kazakh]
- Hasanova S. Kazak zhazuy men okuynyn bastaulary (kone, turki, arab, latyn zhazbalary). Oku Kuraly. – Almaty: Arda, 2007. – 264 b. [in Kazakh]
- Shonanuly T. Shet sozderdin emlesi zhajynda. // Enbekshi kazak. 2 akpan, 1927. [in Kazakh]

МАЗМҰНЫ

Абдилдабекова А.М., Телеуова Э.Т., Кабдолдина К.К. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ САЯСАТЫ АЯСЫНДАҒЫ МЕТРОПОЛИЯ МЕН КОЛОНИЯНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ	5
Абылхожин Ж.Б. ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУДЫҢ ЖҰМЫС КҮШІ.....	18
Абылхожин Ж.Б., Крупко И.В. ДӘУІРІНДЕГІ ТАРИХИ ЖАДТЫҢ ДИАЛЕКТИКАСЫ.....	31
Айтқазина М.М., Шамшиева Г.С. ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ АРДАГЕРЛЕРІНІҢ ӘСКЕРИ МҰРАСЫ	40
Алгожаева Н.С., Шашаев Ә.А., Зикирбаева В.С. МҰРАЖАЙ ТОПТАМАЛАРЫНДАҒЫ ФОТОМАТЕРИАЛДАРДЫҢ ДЕРЕКТЕМЕЛІК МАҢЫЗЫ.....	51
Арпова А.Д. МАРАТ МҰҚАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ОРТА ЖҮЗ РУЛАРЫНЫҢ ТАРАЛУ АЙМАҚТАРЫ.....	62
Ахметжанова А.Т. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ҚОЗҒАЛЫСЫ ТАРИХЫНАН.....	71
Әлімбаев Қ.С. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ ЭЛИТА МЕН ХАЛЫҚТЫҢ ДІНИ ҰСТАНЫМДАРЫ (Ибн Рузбихан және Мұхаммед Әуез еңбектері бойынша).....	81
Әминов Т.М. ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОЛАТ МАГИСТРАЛЬДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ (ТАРИХИ КӨЗҚАРАС).....	91
Әміржанова Н.С. ЛАТЫН ӘЛПБИЛІ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ ТАРИХИ ТАҒЫЛЫМЫ: ШЕТТІЛДІК СӨЗДЕРДІҢ ЖАЗЫЛУЫ (1929-40 жж.).....	112
Әшім Б.Ә. ДОҒЫЗТАУДАҒЫ БЕСБАЙ ЖӘНЕ ИЗЕНАҒАШ ДІНИ-ТҰРҒЫН КЕШЕНДЕРІНІҢ МЕШІТТЕРІ.....	126
Джолдыбаева У.М., Қозыбақова Ф.А. ЖАҒАҢДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ЭКОЛОГИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ.....	134
Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Кулмесканова С.С. ТӘУЕКЕЛ ХАННЫҢ БИЛГІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ОРЫС ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫ.....	146
Жұматов Д.С. ІС ҚАҒАЗДАРЫН ЖҮРГІЗУДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ КӨШІРУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ЗАРДАПТАРЫ.....	161
Закарья Р. 1920-1930 ЖЖ. ШЕТЕЛДІК САЯСИ ЖӘНЕ ЕҢБЕК МИГРАНТТАРЫНА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ САЯСАТЫ	169
Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С. XVIII ҒАСЫРДАҒЫ РЕСЕЙ ӨКІМЕТІНІҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК АЙМАҒЫНДАҒЫ САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАДАМДАРЫ	177
Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С. XIX ҒАСЫРДАҒЫ ПЕТРОПАВЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭТНИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....	191
Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С. XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН	202
Ибраева А.Ғ., Темірханова Ә.С. КЕҢЕСТІК БІЛІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨКІМШІЛІК-ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ (XX ғ. бас. Солт. Қазақстан өңірі мысалында).....	216
Ибраева А.Ғ., Темирханова А.С. ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ӨңІРІН ЗЕТТЕУДІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	233
Иембекова М.О., Божеева Б.З. ҚАЗАҚСТАН-ӘЗЕРБАЙЖАН: ӨЗАРА ЫНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ӘЛЕУЕТІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ.....	244
Кабдушев Б.Ж., Құдайбергенұлы Б. ҚАЗАҚСТАН ӨНЕРКӘСІБІН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ЖЫЛДАРЫНДА ЖӘНЕ НЫҒМЕТ НҰРМАҚОВ (1924-29 жж.).....	258

Кәрібаев Б.Б., Нұрғазина Н.Д. ӨЗ-ЖӘНІБЕК ХАННЫҢ ТАРИХИ ТҮЛҒАСЫ (шығыс нарративтері мен қазақтың шежіре аңыздары негізінде).....	274
Қалыбекова М.Ч. ЖАЗАЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР: ҚАЗАҚ ЖЕРІНЕ ХАЛЫҚТАРДЫ ДЕПОРТАЦИЯЛАУ ТАРИХЫНАН.....	295
Қанағатова Н. ТҰРМЫС-САЛТ ЖЫРЛАРЫНЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ НҰСҚАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КОНТЕКСТІ.....	312
Қасенова А.Д., Құрманқұлов Ж., Сүйіндікова М.Қ., Утубаев Ж.Р. ҮҢІРЕК ҒИБАДАТХАНАСЫНА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ АЛҒАШҚЫ ҚОРТЫНДЫЛАРЫ.....	327
Құдайбергенұлы Б., Кابدүшев Б.Ж., Қозыбаева М.М. ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР ҚАЛАСЫ.....	337
Құрманалиева А.Д., Хумархан Ж. ӘЛЕУМЕТТІК ТОП ҰҒЫМЫ АЯСЫНДА ДІНИ ЖАМАҒАТТАРДЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МӘСЕЛЕСІ.....	352
Мұқаметханұлы Н., Бейсенбаев О. COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫ ЖАҒДАЙЫНДА «БІР БЕЛДЕУ – БІР ЖОЛ» ИНИЦИАТИВАСЫН ІСКЕ АСЫРУДЫҢ СЫН-ҚАТЕРІ	368
Мұхатова О. ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР ТАРИХЫНЫҢ ПОСТКЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕ ЗЕРТТЕЛУІ (1992-2019 жж.).....	378
Өмірбекова Ж. ЕУРАЗИЯ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ЭТНОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ АЛҒЫШАРТТАРЫ	390
Садвокасова З.Т., Мухатова О.Х. XIX ҒАСЫРДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІНІҢ ЖЕТЕКШІЛЕРІ (ресейлік мерзімді баспасөз материалдары бойынша).....	402
Сарыбаев М., Диканбаева А. ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ-ФРАНЦУЗ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ БІЛІМ САЛАСЫ.....	411
Сұлтангазы Г.Ж., Мукатаева Л.К. ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚСТАН ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТАРИХИ ЖАДЫ: ҚАҺАРМАНДАР МЕН ІШКІ МӨНДЕРДІ ІЗДЕУ	420
Толамисов А.Ғ., Айдынбекұлы А. ПАТРИОТИЗМ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	429
Тоқтабай А.У. ҒҰНДАРДЫҢ АТТЫ ӨСКЕРЛЕРІ.....	439
Тоқтабай А.У. ҚАЗАҚТЫҢ АЛҒАШҚЫ КӘСІПКОЙ ЭТНОГРАФТАРЫНЫҢ БІРІ ҚҰСАЙЫН ТӘКЕЖАНҰЛЫ.....	452
Тоқтабай А.У., Карамендина М.Ө. ТАШКЕНТ ҚАЛАСЫНДАҒЫ МАЛ ПІРЛЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ ҒҰРЫПТЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕР (ЗЕҢГІ БАБА, ШОПАН АТА МАЗАРЛАРЫ).....	460
Түлешова У.Ж., Галимов Е.А. ҚАЗАҚ ДВОРЯНДЫҒЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ: XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ӨЗГЕРІСТЕР ТУРАЛЫ.....	472
Уалтаева А.С., Бидахметова Ш.Б. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭТНОСАРАЛЫҚ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ МЕХАНИЗМДЕРДІ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	483
Уалтаева А.С., Пернекулова М. ЭТНОСАРАЛЫҚ ТӨЗІМДІЛІКТІ НЫҒАЙТУДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ РӨЛІ.....	492
Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А. ӨТКЕН ҒАЛАМДЫҚ ПАНДЕМИЯҒА ШОЛУ: ИНФЕКЦИЯЛАР ЖӘНЕ ТАРИХИ ҮДЕРІСТІҢ ЖАЛПЫ БАРЫСЫ	502
Уралбаева Ж. Г.А. КУШАЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ (Г.А. Кушаевтың 95 жылдығына арналған).....	515

Шалғынбай Ж.	
КЕҢЕС ДӘУІРІНЕ ДЕЙІНГІ ҚАЗАҚ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ БАСЫЛЫМДАРЫ.....	523
Шалекенов М.У.	
ОРТАҒАСЫРДАҒЫ БАЛАСАҒҰН ЭТИМОЛОГИЯСЫ.....	536
Шапиева Г.	
ҚЫТАЙДАҒЫ МИГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (XX ғ. аяғы – XXI ғ. басы).....	548
Шаяхметов Н.У., Байшов Б.Б., Четин Нұр	
КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІН АЙҚЫНДАУ: ТАРИХ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢ.....	560
Шілдебай С.Қ.	
ҚАЗАҚ АКСР ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН.....	583

СОДЕРЖАНИЕ

Абдилдабекова А.М., Телеуова Э.Т., Кабдолдина К.К. ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕТРОПОЛИИ И КОЛОНИИ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.....	5
Абылхожин Ж.Б. РАБОЧАЯ СИЛА ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ.....	18
Абылхожин Ж.Б., Крупко И.В. ДИАЛЕКТИКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В ЭПОХУ АРХЕОМОДЕРНА.....	31
Айтказина М.М., Шамшиева Г.С. ВОЕННОЕ НАСЛЕДИЕ ВЕТЕРАНОВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ	40
Алгожаева Н.С., Шашаев А.К., Зикирбаева В.С. ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКАЯ ЗНАЧЕНИЕ ФОТОМАТЕРИАЛОВ В КОЛЛЕКЦИЯХ МУЗЕЕВ.....	51
Арпова А.Д. ТЕРРИТОРИЯ РАССЕЛЕНИЯ ПЛЕМЕН И РОДОВ СРЕДНЕГО ЖУЗА В ТРУДАХ М.МУКАНОВА	62
Ахметжанова А.Т. ИЗ ИСТОРИИ ЖЕНСКОГО ДВИЖЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	71
Алимбаев К.С. РЕЛИГИОЗНЫЕ ВОЗЗРЕНИЯ ЭЛИТЫ И МАССЫ КОЧЕВНИКОВ К ЭПОХУ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА (по трудам Ибн Рузбихана и Мухаммада Аваза).....	81
Аминов Т.М. ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СТАЛЬНЫХ МАГИСТРАЛЕЙ КАЗАХСТАНА (ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ).....	91
Амиржанова Н.С. ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ: НАПИСАНИЕ ИНОЯЗЫЧНЫХ СЛОВ (1929-1940 гг.).....	112
Ашим Б.А. МЕЧЕТИ КУЛЬТОВО-ЖИЛИЩНЫХ КОМПЛЕКСОВ БЕСБАЙ И ИЗЕНАГАШ В ДОНЫЗТАУ	126
Джолдыбаева У.М., Козыбакова Ф.А. ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	134
Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Кулмесканова С.С. КАЗАХСКО-РУССКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ВО ВРЕМЕНА ПРАВЛЕНИЯ ТАУЕКЕЛ ХАНА	146
Жуматов Д.С. ВВЕДЕНИЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В ДЕЛОПРОИЗВОДСТВО: ПРОБЛЕМЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ.....	161
Закарья Р. ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО СОЮЗА ПО ОТНОШЕНИЮ К ИНОСТРАННЫМ ПОЛИТИЧЕСКИМ И ТРУДОВЫМ МИГРАНТАМ В ПЕРИОД 1920–1930 гг.....	169
Ибраева А.Г., Темирханова А.С. ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ШАГИ РОССИЙСКОЙ ВЛАСТИ В СЕВЕРНОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА В XVIII ВЕКЕ (на основе материалов по истории г. Петропавловска).....	177
Ибраева А.Г., Темирханова А.С. СОЦИАЛЬНО-ЭТНИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГОРОДА ПЕТРОПАВЛОВСКА В XIX ВЕКЕ.....	191
Ибраева А.Г., Темирханова А.С. СЕВЕРНЫЙ КАЗАХСТАН В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....	202
Ибраева А.Г., Темирханова А.С. АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КАЗАХСТАНА В СИСТЕМЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (на примере Северного региона Казахстана в начале XX века).....	216
Ибраева Г., Темирханова А.С. ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ СЕВЕРНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА.....	233
Иембекова М.О., Бюжеева Б.З. КАЗАХСТАН-АЗЕРБАЙДЖАН: ПОТЕНЦИАЛ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ВЗАИМНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА	244
Кабдушев Б.Ж., Құдайбергелулы Б. Н. НУРМАКОВ И ВОССТАНОВЛЕНИЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КАЗАХСТАНА В 1924-1929 гг.....	258

Карибаев Б.Б., Нуртазина Н.Д. ИСТОРИЧЕСКАЯ ФИГУРА КАЗАХСКОГО ХАНА АЗ-ДЖАНИБЕКА (на основе восточных нарративов и генеалогических мифов казахов).....	274
Калыбекова М.Ч. НАКАЗАННЫЕ НАРОДЫ: ИЗ ИСТОРИИ ДЕПОРТАЦИИ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН.....	295
Канагатова Н. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ ТЕКСТОВ НАРОДНЫХ И СОВРЕМЕННЫХ БЫТОВЫХ-ОБРЯДОВЫХ ПЕСЕН	312
Касенова А.Д., Курманкулов Ж., Суюндикова М.К., Угубаев Ж.Р. ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЕ ИТОГИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАБОТ НА СВЯТИЛИЩЕ УНИРЕК	327
Құдайбергелұлы Б., Кәбдушев Б. Ж., Қозыбаева М.М. ГОРОД ПАВЛОДАР В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.....	337
Курманалиева А.Д., Хумархан Ж. ПРОБЛЕМА ВОЗНИКНОВЕНИЯ РЕЛИГИОЗНЫХ ОБЩИН В КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНЫХ ГРУПП.....	352
Мукаметханұлы Н., Бейсенбаев О. ВЫЗОВЫ В РЕАЛИЗАЦИИ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ» В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19.....	368
Мухатова О. ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД (1992-2019 гг.).....	378
Омирбекова Ж. ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНОЭКОЛОГИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ КОЧЕВНИКОВ ЕВРАЗИИ (по материалам российских исследователей XVIII в.).....	390
Садвокасова З.Т., Мухатова О.Х. ПРЕДВОДИТЕЛИ НАРОДНЫХ ВОССТАНИЙ В КАЗАХСТАНЕ XIX ВЕКА.....	402
Сарыбаев М., Диканбаева А. КАЗАХСТАНСКО-ФРАНЦУЗСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ И ОБРАЗОВАНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	411
Сұлтангазы Г.Ж., Мукатаева Л.К. ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА: ПОИСКИ ГЕРОЕВ И СМЫСЛОВ	420
Толамисов А. Г., Айдынбекулы А. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ ПАТРИОТИЗМА	429
Токтабай А.У. КОННИЦА ГУННОВ.....	439
Токтабай А.У. ОДИН ИЗ ПЕРВЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЗАХСКИХ ЭТНОГРАФОВ К. ТАКЕЖАНУЛЫ.....	452
Токтабай А.У., Карамендина М.О. КУЛЬТОВЫЕ ПАМЯТНИКИ ТАШКЕНТА, СВЯЗАННЫЕ С ПОКРОВИТЕЛЯМИ ЖИВОТНЫХ.....	460
Тулешова У.Ж., Галимов Е.А. ИССЛЕДОВАНИЕ КАЗАХСКОГО ДВОРЯНСТВА: О СОЦИАЛЬНОМ ПРЕОБРАЗОВАНИИ СТЕПИ В 19 ВЕКЕ	472
Уатаева А.С., Бидахметова Ш.Б. ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ МЕХАНИЗМОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	483
Уалтаева А.С., Пернекулова М. РОЛЬ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА В УКРЕПЛЕНИИ МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ.....	492
Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А. ОБЗОР ПРОШЛЫХ МИРОВЫХ ПАНДЕМИЙ: ИНФЕКЦИИ И ОБЩИЙ ХОД ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА.....	502
Уралбаева Ж. Г.А. КУШАЕВ В АРХЕОЛОГИИ КАЗАХСТАНА (к 95-летию Г. А. Кушаева).....	515
Шалгынбай Ж. КАЗАХСКАЯ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА В ИЗДАНИЯХ ДОСОВЕТСКОГО ПЕРИОДА.....	523

Шалекенов М.У.	
ЭТИМОЛОГИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО БАЛАСАГУНА.....	536
Шапиева Г.	
ОСОБЕННОСТИ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В КИТАЕ (конец XX – начало XXI вв.).....	548
Шаяхметов Н.У., Байшов Б.Б., Четин Нур	
ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРАВОВОГО СТАТУСА КАСПИЙСКОГО МОРЯ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ	560
Шилдебай С.К.	
ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ АССР	583

CONTENTS

Abdildabekova A.M., Teleuova E.T., Kabdoldina K.K. RELATIONS BETWEEN THE MOTHER COUNTRY AND THE COLONY IN THE CONTEXT OF THE POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE	5
Abylkhozhin Zh.B. LABOR FORCE OF THE INDUSTRIALIZATION.....	18
Abylkhozhin Zh.B., Krupko I.V. DIALECTICS OF HISTORICAL MEMORY IN THE AGE OF ARCHAEOMODERN.....	31
Aytkazina M.M., Shamshieva G.S. MILITARY HERITAGE OF THE GREAT PATRIOTIC WAR VETERANS.....	40
Algojaeva N.S., Shashaev A.K., Zikirbaeva V.S. SOURCE OF PHOTOGRAPHY IN MUSEUM COLLECTIONS	51
Arepova A.D. TERRITORY OF DISTRIBUTION OF MIDDLE ZHUZ'SNOMADIC TRIBES IN THE WORKS OF M. MUKANOV.....	62
Ahmetzhanova A.T. FROM THE HISTORY OF THE WOMEN'S MOVEMENT IN KAZAKHSTAN.....	71
Alimbayev K.C. RELIGIOUS VIEWS OF THE ELITE AND THE MASS OF NOMADS IN THE ERA OF THE KAZAKH KHANATE (based on the works of Ibn Ruzbihan and Muhammad Avaz).....	81
Aminov T.M. MAIN STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN'S RAILWAY MAIN LINES (HISTORICAL ASPECT).....	91
Amirzhanova N.S. HISTORY OF KAZAKH WRITING BASED ON THE LATIN ALPHABET: THE WRITING OF FOREIGN WORDS (1929-1940s).....	112
Ashim B.A. MOSQUES OF BESBAY AND IZENAGASH RELIGIOUS-RESIDENTIAL COMPLEXESIN DONYZTAU.....	126
Dzholdybaeva U.M., Kozybakova F.A. ENVIRONMENTAL COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIA COUNTRIES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION	134
Zhappasov Zh.E., Tasylova N.A., Kylmeskanova S.S. KAZAKH-RUSSIAN DIPLOMATIC RELATIONS DURING THE REIGN OF TAUKE KHAN.....	146
Zhumatov D.S. INTEGRATION OF THE KAZAKH LANGUAGE IN OFFICE WORK: PROBLEMS AND CONSEQUENCES.....	161
Zakarya R. POLICY OF THE SOVIET UNION REGARDING FOREIGN POLITICAL AND LABOR MIGRANTS IN THE PERIOD OF 1920-1930.....	169
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S. POLITICAL AND ECONOMIC STEPS OF THE RUSSIAN GOVERNMENT IN THE NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN XVIII CENTURY (Based on the materials of Petropavlovsk history).....	177
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S. SOCIO-ETHNIC SITUATION OF THE CITY OF PETROPAVLOVSK IN THE XIX CENTURY.....	191
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S. NORTH KAZAKHSTAN AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY.....	202
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S. ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL ISSUES OF KAZAKHSTAN IN THE SOVIET SYSTEM (on the example of the Northern region of Kazakhstan in the early twentieth century).....	216
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S. HISTORICAL ISSUES OF RESEARCH OF THE NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN	233
Iyembekova M.O., Buzheeva B.Z. KAZAKHSTAN-AZERBAIJAN: POTENTIAL AND CURRENT STATE OF MUTUAL COOPERATION.....	244

Kabdushev B.Zh., Kudaibergenuly B.	
N. NURMAKOV AND RESTORATION OF KAZAKHSTANI INDUSTRY IN 1924-1929.....	258
Karibayev B.B., Nurtazina N.D.	
HISTORICAL FIGURE OF KAZAKH KHAN AZ-JANIBEK (based on the eastern narratives and genealogical myths of Kazakhs).....	274
Kalybekova M.Ch.	
PUNISHED PEOPLES: FROM THE HISTORY OF DEPORTATION OF PEOPLES IN KAZAKHSTAN.....	295
Kanagrova N.	
HISTORICAL AND CULTURAL CONTEXT OF TEXTS OF FOLK AND MODERN HOUSEHOLD-RITUAL SONGS.....	312
Kasenova A.D., Kurmankulov Zh., Suyundikova M.K., Utubayev Zh.R.	
INITIAL RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL WORK IN THE SANCTUARY OF UNIREK	327
Kudaibergenuly B., Kabdushev B.Z., Kozybayeva M.M.	
PAVLODAR IN THE YEARS OF THE GREAT PATRIOTIC WA	337
Kurmanaliyeva A.D., Khumarkhan Zh.	
THE PROBLEM OF THE ESTABLISHMENT OF RELIGIOUS COMMUNITIES IN THE CONTEXT OF THE CONCEPT OF SOCIAL GROUPS.....	352
Mukametkhanuly N., Beisenbayev O.	
CHALLENGES IN THE IMPLEMENTING OF «ONE BELT, ONE ROAD» INITIATIVE IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 PANDEMIC	368
Mukhatova O.	
STUDY OF THE HISTORY OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS IN THE KAZAKH STEP IN THE POST-SOVIET PERIOD (1992-2019).....	378
Omirbekova Zh.	
BASES OF FORMATION OF ETHNO-ECOLOGICAL TRADITIONS OF NOMADS OF EURASIA (based on materials from Russian researchers of the eighteenth century).....	390
Sadvokasova Z.T., Muhatova O.Kh.	
THE LEADERS OF THE POPULAR UPRISINGS IN KAZAKHSTAN OF THE XIX CENTURY (based on the materials of the Russian periodical press).....	402
Sarybayev M., Dikanbayeva A.	
KAZAKH - FRENCH RELATIONS IN THE FIELD OF CULTURE AND EDUCATION AT THE PRESENT STAGE...411	
Sultangazy G.Zh., Mukataeva L.K.	
HISTORICAL MEMORY IN THE CONDITIONS OF MODERN KAZAKHSTAN: SEARCH FOR HEROES AND MEANINGS.....	420
Tolamissova A.G., Aidynbekuly A.	
THEORETICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF PATRIOTISM.....	429
Toktabay A.U.	
CAVALRY OF THE HUNS.....	439
Toktabay A.U.	
ONE OF THE FIRST PROFESSIONAL KAZAKH ETHNOGRAPHERS K. TAKEZHANULY.....	452
Toktabay A.U., Karamendina M.O.	
THE CULT MONUMENTS OF TASHKENT, ASSOCIATED WITH PROTECTORS OF ANIMALS (SHRINES ZENGI BABA, SHOPAN ATA).....	460
Tuleshova U., Galimov Y.	
RESEARCHING THE KAZAKH NOBILITY: ABOUT SOCIAL CHANGES IN THE 19TH CENTURY STEPPE.....	472
Ualtayeva A.S., Bidakhmetova Sh.B.	
WAYS TO IMPROVE INSTITUTIONAL INTERETHNIC MECHANISMS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	483
Ualtayeva A.S., Pernekulova M.	
STRENGTHENING INTERETHNIC TOLERANCE	492
Uzhkenov E.M., Shotanova G.A.	
OVERVIEW OF THE PAST GLOBAL PANDEMICS: INFECTIONS AND THE OVERALL COURSE OF THE HISTORICAL PROCESS.....	502

Uralbayeva Zh.	
G.A. KUSHAEV IN ARCHEOLOGICAL SCIENCE OF KAZAKHSTAN (to G. A. Kushayev's 95 year).....	515
Shalgynbay J.	
KAZAKH ART LITERATURE IN PUBLIC PUBLICATIONS	523
Shalekenov M.U.	
ETHYMOLOGY OF THE MEDIEVAL BALASAGUN	536
Shapiyeva G.	
FEATURES OF MIGRATION PROCESSES IN CHINA (late XX–early XXIcenturies).....	548
Shayakhmetov N., Baishov B., Çetin Nur	
DETERMINATION OF THE LEGAL STATUS OF THE CASPIAN SEA: HISTORY AND MODERNITY	560
Shildebay S.	
FROM THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE HEALTHCARE SYSTEM IN THE KAZAKH ASSR.....	583

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2020. 2(22)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 30.06.2020.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМКТел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй